

השיימינג הראשון בתרבות המערבית – משפטו של סוקרטס

ד"ר קותי שוהם

(מאמר לכנס "שיימינג" שנערך במרכז הבינתחומי בהרצליה – 2-3/7/17)

משפטו של סוקרטס התרחש באתונה בשנת 399 לפנה"ס. כנגד סוקרטס הוגש כתב אישום על כך שהוא משחית את הנוער של אתונה, פוגע בכבוד האלים ומכניס אלים חדשים לעיר. בתום ההליך המשפטי, שבו ניתנה לסוקרטס הזכות להגן על עצמו ולהשיב לאשמות שהוטחו כנגדו, הוא נמצא אשם ונגזר עליו למות בשתיית רעל. גזר הדין בוצע וסוקרטס מת, ועם מותו נולדה התרבות המערבית מתוך כתביו של אפלטון תלמידו.

הטענה שמשפטו של סוקרטס לא היה משפט צדק אינה חדשה, למעשה היא נאמרה תוך כדי המשפט עצמו. יתרה מזאת, הליכים משפטיים שיש בהם כדי גרימת עוול לנאשם באמצעות סעיפי אשמה הנתונים לפרשנות מרחיבה, או באמצעות ענישה לא מידתית, אינם אירוע יוצא דופן. מדוע אם כן משפטו של סוקרטס היווה טראומה שמתוכה נולדה התרבות המערבית? פשוט משום שזה לא היה משפט אלא אקט של שיימינג.

משפטו של סוקרטס לא נועד להעניש את הנאשם, סוקרטס היה אז בן 70, ותוחלת החיים באותה תקופה לא הבטיחה לו עוד שנים ארוכות ומאושרות. מטרת המשפט הייתה לבייש את סוקרטס כדי להוציא שם רע לתפיסת העולם שלו, כלומר כדי שהפילוסופיה שלו תיהפך לאות קלון ואף אחד לא ירצה לעסוק בה. במידה רבה השיימינג של סוקרטס הצליח, התרבות המערבית אמנם נולדה מתוך כתביו של אפלטון, אך היא גודלה וחונכה על ברכי הפילוסופיה של אריסטו.

אז מה סוקרטס עשה שהביא לכך שמערכת המשפט האתונאית שימשה כלי שרת בידי מי שקם עליו: ומדוע ההליך המשפטי היווה כסות לשיימינג? התשובה המקובלת היא שסוקרטס העביר ביקורת חריפה על החברה האתונאית של תקופתו, אבל, למעשה הוא העביר ביקורת על היפים והעשירים של אתונה באותם ימים, ועל מעצבי דעת הקהל שלה. יתרה מזאת, בהקשר שאנו דנים בו הנקודה החשובה יותר, אולי, היא לא תוכנה של הביקורת אלא האופן שבו היא נמתחה. שני אלה, התוכן והאופן, כפי שמיד אסביר, הפכו את הביקורת הסוקראטית על בני תקופתו לקטלנית, ולכזאת שלא הייתה יכולה להישאר ללא מענה.

הימים הם ימי הסופיסטים, כוכבם דורך, הם הסלב של התקופה, כל אחד רוצה בקרבתם. וכשכולם רוצים את אותו הדבר אז החזקים והמוצלחים בדרך כלל מקבלים אותו. מי היו הסופיסטים ולמה הם היו חיוניים כל כך באתונה של התקופה? ובכן, הסופיסטים היו מורים לרטוריקה (תורת הנאום), ולדיאלקטיקה (תורת הויכוח), ומכיוון שבאותה תקופה שיטת הממשל ביוון העתיקה הייתה דמוקרטית ישירה, לא ייצוגית כמו שאצלנו, היכולת לנסח ציוץ שנון, לכתוב טוקבק משפיל או לעלות פוסט ויראלי הייתה עניין של חיים או מוות פוליטיים, כלומר כלכליים וחברתיים.

נסביר. צורת ההתארגנות הפוליטית ביוון העתיקה נקראה פוליס. הפוליס הייתה קהילה אוטונומית, ששכנה בדרך כלל באזור גיאוגרפי מסוים, ושהסדירה בעצמה את אורחות החיים בה. כך בנוגע לחקיקת חוקים ואכיפתם, טיפול בסכסוכים אזרחיים, הכרעה בנושאי פולחן דתי וסוגיות תרבותיות, ולעיתים אף במתן שירותים קהילתיים כמו רווחה וחינוך. הגוף הריבון בפוליס היה אסיפת העם שבה לקחו חלק כל אלו שנחשבו לאזרחים. ההחלטות באשר לענייני הפוליס התקבלו בהצבעה באסיפת העם, ולכן היכולת לשאת

דברים בפני קהל ולכבוש אותו, והכושר לנצח בדיאלוג פולמוסי חריף, הפכו לדרמטיים בחשיבותם (במיוחד, לדוגמה, כשאתה רוצה למכור לפוליס ציוד צבאי כמו אניות). יתרה מזאת, אזרחים גם מילאו תפקידים ברשות המבצעת וברשות השופטת של התקופה ונבחרו גם הם ע"י אסיפת העם, כך שכדי לעמוד בראש בית המשפט העליון או הצבא או הרבנות היה עליך להתעסק בפוליטיקה, כלומר לשכנע שאתה מתאים מכולם.

עכשיו אנחנו מתחילים להבין למה כינו את המורים לרטוריקה ודיאלקטיקה סופיסטים, סופיה ביונית משמעה חוכמה, ולכן סופיסטים הם מורי החכמה. ועכשיו אנו כבר מבינים מדוע המצליחנים של אתונה שילמו שכר לימוד פרטי גבוה במיוחד, ואפילו לקחו הלוואות מחברים, כדי שטובי הסופיסטים יקנו להם את הכישורים הכי חשובים באותה תקופה. כך לדוגמה גורגיאס ופרוטאגורס, שני חיבורים אפלטוניים על שם שני חשובי הרטוריקנים של התקופה, החיבור גורגיאס פורש בפנינו דין ודברים שהתנהלו בעיקר בין סוקרטס וגורגיאס, במהלך התכנסות חגיגית בחווילתו של קאליקלס שהיה טייקון מקומי, והחיבור פרוטאגורס מתאר דיאלוג בין סוקרטס ופרוטאגורס שהתקיים בביתו של קליאס שהיה בן למשפחת אצולה אתונאית ולכן גם דמות פוליטית בחירה.

עכשיו, כשהרקע חברתי, כלכלי, פוליטי ברור לנו אפשר לחזור לסוקרטס ולסוגיות התוכן והאופן של ביקורתו על בני תקופתו. נתחיל עם תוכנה של הביקורת הסוקראטית. כידוע, מבחינה אטימולוגית המילה פילוסופיה משמעה אהבת החוכמה – פילו משמע אהבה וסופיה משמע חוכמה. הסופיסטים אמנם נחשבו למורי החוכמה אך ניתן לומר בהחלט שסוקרטס חש שהם זנו בה ולא אהבו אותה, כמוהו. אין ספק שסוקרטס הכיר בחשיבותם של הצגה מסודרת ועקבית של טענות, ובבנייה תקינה לוגית של טיעונים, ובוודאי שכישורי הנאום והשכנוע לא היו זרים לו, אלא שהיה משהו מסוים בעמדה הסופיסטית שהטריף אותו.

מה שהטריף את סוקרטס הייתה הנגזרת האונטולוגית של העמדה האפיסטמית של הסופיסטים, ואולי, ליתר דיוק, הפרקטיקה הבלתי נמנעת של הנגזרת הזאת. הסופיסטים הצביעו, בצדק, על כך שכל עניין שעומד בפני שיקול הדעת של החוכמה אינו מוביל אותה למסקנה חד משמעית. כל בעיה שאנו מנתחים, כל פתרון שאנו בוחנים, כל עניין בו אנו דנים מתגלה כרב פנים, כבעל וחזקות וחולשות. במילים אחרות, אין לנו ודאות באשר לאף פריט מידע שנמצא במערכת ההכרה האנושית, הכל מוטל בספק, גם אמיתות המתמטיקה. אלפיים שנה אחרי סוקרטס והסופיסטים, דקראט יעשה שימוש בתובנה הזאת כדי להדליק את האור מחדש על האנושות אחרי תקופת ימי הביניים.

ספק הוא המאפיין של מערכת ההכרה האנושית, והוא היסוד של העמדה האפיסטמית של הסופיסטים, יש לומר שהוא גם עמדתו האפיסטמית של סוקרטס. אולם, מעמדה זו גזרו הסופיסטים וסוקרטס מסקנות מנוגדות. אם האדם אינו יכול לדעת בוודאות מהי האמת, טענו הסופיסטים, אז המסקנה הבלתי נמנעת היא שאין אמת. כלומר, שאין אמת כתיאור אובייקטיבי, אחד ויחיד, של הממשות. או במילים אחרות שאין עולם הקיים לכשעצמו, משמע, בנפרד ולכן בלא תלות בקיומו של האדם. זאת היא העמדה האונטולוגית של הסופיסטים, ופרוטגורס ניסח אותה היטב בפתח ספרו "האמת" כשאמר "האדם הוא מידתם של כל הדברים, של אלו ההווים כפי שהווים, ושל אלו שאינם כפי שאינם". האדם לפי פרוטאגורס הוא אמת המידה של הממשות, מה שהווה ומה שאינו תלוי באדם.

אך ההבנה שאנו לא יודעים מהי האמת אינה מובילה בשום צורה למסקנה שאין אמת, אלא היא מעידה לכל היותר על מוגבלותה של מערכת ההכרה האנושית. אפשר לראות את זה די בפשטות, לא צריך להיות סופיסט כדי להבין זאת, לכן סוקרטס נגנב מזה שמורי החכמה למעשה מסרסרים בה, עושים בה כלי להעשרת חשבון

הבנק שלהם, כפי שמיד נסביר. למעשה, טען סוקרטס, ההיפך הוא הנכון, דווקא הספק המלווה את כל ידיעותינו על העולם, הוא סימן לכך שיש אמת (או מה שמכונה היום בטעות אמת אובייקטיבית, כאילו יש אפשרות של אמת אחרת). סוקרטס פשוט הבין שאם יש אמת אזי היא קיימת לכשעצמה, בנפרד מהאדם ובלא תלות בו, זה המאפיין של הממשותף ושל מה שמבדיל בינה ובין חלום, שקיים רק במחשבותיי. ואם האמת קיימת לכשעצמה אז כל מה שהאדם יכול לדעת עליה תלוי במוגבלויותיו, כלומר בעובדה שהחושים הם רק חמישה והם מוגבלים בספקטרום שלהם, ובעובדה שהחשיבה כפופה לפחות לשלושת חוקי הלוגיקה הבסיסיים (חוק הזהות, חוק הסתירה וחוק השלישי הנמנע). כלומר, טען סוקרטס, אם האמת קיימת לכשעצמה אז כל ידיעותיו של האדם מוטלות בספק.

מכאן שספק הוא דווקא סימן לקיומה של האמת, והסופיסטים בוודאי ידעו את זה, אבל עם המסקנה הזאת אי אפשר ללכת למכולת, אי אפשר לשלם לקבלן שיבנה לך בית ואי אפשר לקבל שירותים רפואיים, וגם את זה הסופיסטים בוודאי ידעו ולכן הם היו חייבים לעשות שקר בנפשם ולהזנות את החוכמה. כי כשהאמת מאיימת על תקפות הידע של המומחה, עלול להתברר שכל מה שהמומחה יודע שגוי לחלוטין, ברגע הזה המומחה מפסיק להיות מומחה ולכן גם לא נקבע אצלו תור ולא נשלם לו כסף, ובטח שלא נעשה את מה שהוא אומר בענייני בטחון (בגלל זה המשפט הראשון שכל פוליטיקאי מתחיל לומד להגיד הוא "אין ספק ש...").

אבל איכה הייתה לזונה חוכמה נאמנה, כדי להבין זאת אנו מגיעים לפרקטיקה הבלתי נמנעת של הנגזרת האונטולוגית של העמדה האפיסטמית של הסופיסטים. נחזור לרגע למשפט של פרוטגורס "האדם הוא מידתם של כל הדברים". המשמעות של המשפט הזה היא שלא רק שאין מציאות אובייקטיבית, אלא שהמציאות היא יצירה אנושית, והיא נוצרת בדמותו של האדם. לדוגמא, אין טוב ורע אין יפה ומכוער, אין בריא וחולה, אין כלום. כל מה שיש בעניינים אלה זה מה שהאדם קובע שיש. זה מתחיל בעניינים של נורמות חברתיות ושל סוגיות מדיניות, אבל הולך בכיוון העמוק יותר של מדעי הטבע, אין סיבתיות, אין כוחות משיכה, המתמטיקה, על הגיאומטריה והאריתמטיקה, איננה עקרונית הטבע, בפרפרזה על ספרו של ניוטון, כי אין טבע.

יתרה מזאת, אם אין אמת אז גם אין טעות והכל הולך או זורם כדברי הרקליטוס. אבל אם אין אמת ואין טעות אז גם אין רע, וגם אין שחיתות, ואין מכוער, ואין עוול, ואין באמת רשלנות מקצועית, ואף אחד לא יכול להעביר עלי ביקורת, ולכן אפשר להירגע ולהתחיל לעשות חיים. לא סתם חיים אלא חיים משוגעים, מילולית ממש. כי מכיוון שיש לנו מחלוקת בשאלה "מהו הדבר הזה שנקרא אדם?", ואין תשובה אחת, סופית ומוחלטת, אז את המשפט "האדם הוא מידתם של כל הדברים", יש להבין באופן סובייקטיבי לחלוטין, כלומר כל אדם, כל פרט, כל אחד ואחד מכונן את עולמו כרצונו וקובע לעצמו מהי אהבה ומהו צדק ומהו טוב בהתאם ליצרים הכלכליים והמאויים הנפשיים ולדעתו המסובבת והמחורפנת ברחובות אתונה. כל מה שאתה צריך לעשות הוא לדאוג שלא יתפסו אותך, כי את הנורמות ואת החוקים ואת השיח הציבורי קובעים אלה שיש להם כוח לכפות את האינטרסים שלהם על כולם, או כמו שאומר תראסימכוס ב"פוליטאה": "הצדק הוא האינטרס של החזק".

אני מקווה ששמתם לב שהעמדה הסופיסטית יורה לעצמה כדור לוגי בראש. יצאנו מהספק, התקדמנו לכך שאין אמת, והגענו למסקנה שהכל אמת ולכן אין ספק. המהלך המשובש הזה היה הכרחי מבחינה פרקטית משום שספק יוצר הרהורים שיוצרים חוסר ביטחון ולכן משתקים כל פעולה, ודאות לעומת זאת יוצרת ביטחון עצמי ולכן גם נחישות ואלה מחזקים את המוטיבציה ומזיזים עניינים. אבל ככה גם נראית פשיטת

רגל תבונית, שהופכת את החוכמה לשפחה של הפעולה, וכמו מחלה מדבקת היא מתפשטת והורסת כל רקמה חברתית בריאה. כי מעכשיו והלאה, בעלי הכוח והשררה, ואנשי הכספים, ופקידי המדינה, ומפקדי הצבא, כמו גם האדם הקטן ברחוב, והאישה הקטנה בחוף הים, כולם יודעים שהכל אפשר ושגם הכל מותר, וכל מה שחשוב זה אם יצא לנו סבבה.

לכן כשהסופיסטים הפיצו את משנתם באתונה בתמורה לרווח נאה, הם דאגו לעשות גם וגם. הם גם לימדו רטוריקה ודיאלקטיקה, וגם יצרו את התשתית המושגית שהצדיקה את השימוש בכלים האלה כדי לשבש את תהליך קבלת ההחלטות במוסדות השלטון של הפוליס. כי מעתה והלאה ההחלטה אם קונים אניות מלחמה, או בכמה מתקצבים מוסדות חינוך ותרבות, או איך שומרים על כבוד האלים, כל ההחלטות האלה מתקבלות לא ע"י הקריטריונים הנכונים, עד כמה שאנו מבינים מה הם, אלא ע"י מי שהצליח לשכנע את ההמון שהאינטרסים שלו חופפים את אלה של המדינה. וההמון בדמוקרטיה ישירה ישב במליאה, או כיהן בתפקידי פקידות וצבא וכיו"ב, ומי שהצליח לשכנע אותו, את ההמון במליאה ובפקידות ובצבא, הוא מי שידו הייתה משגת ללמוד אצל הרטוריקנים, כלומר העשירים והיפים של אתונה.

סוקרטס ראה את כל זה ולא יכול היה לשתוק. הוא הסתובב בשווקים של אתונה ושוחח עם צעירי העיר. הוא האמין שהחוכמה האנושית שנמצאת אצל כל אחד ואחת מאתנו תוכל לילד מתוכה את התובנות הפשוטות עליהן דיברתי. סוקרטס הבין שמהפך חברתי ואח"כ פוליטי יכול להתרחש רק כשצעירים בגילם ובנפשם מתחילים להניע אותו. כשהשנים חולפות ויש לך שלושה ילדים להאכיל, ומשכנתא, ומשרה שאתה לא רוצה לאבד, ובריאות שכבר לא כשהייתה, אתה לא יוצא למלחמות, ולא משתתף במחאות ובקושי בקושי, אולי, עומד בהפגנות. בשוליים של ההפגנות. ואחרי שהוא הסתובב בשווקים של העיר, וכבר התחילו לשמוע עליו, הוא הוזמן לבתים של החשובים והמכובדים של העיר. שם הוא פגש את האליטה השלטת של אתונה ואת הסופיסטים שתמיד היו בני ביתה. ובשיחות שהוא ניהל שם הוא הראה לכל הנוכחים שהסופיסטים אינם מורים לחוכמה, ושאישי השלטון אינם יודעים לאן לכוון את המדינה, ואלה ואלה פועלים עפ"י אינטרסים אישיים ובצע כסף. יש להם גינונים של חכמים ונימוס של מכובדים, והם לבושים, אולי, בעניבה ובחליפה, או בגלימה או במדים, אבל כל אלה מסתירים ריקבון אינטלקטואלי מתקדם ושחיתות כלכלית שמעלה צחנה.

וכך סוקרטס השפיל את החכמים והמוצלחים והמכובדים של אתונה עד שמישהו החליט לשים לזה סוף, ולהגיש כנגד סוקרטס כתב אישום על השחתת הנוער ועל פגיעה בכבוד האלים של אתונה. או אז טחנות הצדק של הפוליס נכנסו לפעולה ונערך משפט, וסוקרטס נשא את נאום חייו, וזה לא עזר לו והוא הורשע בדין ונדון לשתות רעל שהביא למותו. הספרות מלמדת שהוצע לסוקרטס לחמוק מביצוע גזר הדין, אך הוא החליט להישאר ולממש אותו עד תום. כתרים רבים נקשרו לעמידתו האמיצה של סוקרטס ולעקשנותו לסיים את חייו כהוראת בית המשפט. יש מי שטוען שהוא האמין בלבו שאם הוא יפר את כללי המשחק הדמוקרטיים, הוא לא יוכל לטעון יותר כנגד אחרים שמפרים את כללי הפעולה של התבונה. נראה לי שהאמת, ולכן הספק, ובעיקר השיתוק שהוא תוצרם לא אפשרו לו לקחת את הרגליים ופשוט לברוח.

או שהיה כאן סיפור אחר, זה לא היה משפט, זה היה שיימינג, וכשעושים לך שיימינג אין לך לאן לברוח, ובמקרה של סוקרטס כבר לא היה בשביל מה. בתי המשפט של אתונה כבר אימצו את הלך הרוח הפילוסופי של התקופה, ונטשו את הרדיפה אחר האמת ואחר הצדק. בכך הם הפכו לכלי משחית בידיה של החברה, שדעתה כבר עוצבה בידי בעלי הכוח, הממון וההון, ובעזרתם האדיבה של המורים לחוכמה. שופטים הם בני אדם, הם אמנם מפעילים את מיטב שיקול הדעת שלהם אבל עולם המושגים שלהם צבוע כולו ברוח

תקופתם, לגנותם נאמר שהם חיים בתוך עמם. לכן זו החברה האתונאית שתבעה את סוקרטס וגם שפטו אותו לחומרה, כלומר עשתה לו שיימינג באמצעות הטכנולוגיה המקובלת של התקופה.

שיימינג הוא מחלה חברתית אוטואימונית שמרגע שהיא פורצת אין לה תרופה. מערכת החיסון של החברה החולה יוצאת נגד תאיה הבריאים וכך מביאה את הסוף על הגוף החי. המטאפורה הזאת יכולה לשמש אותנו להבנת רעיון הפלורליזם שסוקרטס מת כדי שלא ייעלם מהעולם. פלורליזם מבוסס על ספק שיוצר מרחב לטעות, ולכן הוא גם מקדש את הסובלנות למען עידוד הניסיונות להשיג את האמת. קנאות, לעומת זאת, מבוססת על ודאות, ולכן היא מובילה גם לקיצוניות, כי פשוט אין כל אמת מלבד זו שאני קובע שהיא כזאת. אני יודע שגם המושגים האלה השתבשו בחברה שאנו חיים בה, התפיסה המשובשת המקובלת אצלנו היום היא שפלורליזם הוא המסקנה המתחייבת מעולם שאין בו אמת, ושקנאות נוצרת מוודאות באמת אחת. הפוך חברים, הפוך! זו בדיוק המחלה. מערכת החיסון שלנו יוצאת נגד כל מי שמחזיק בדעה שהפוכה לדעה המקובלת, רק בגלל שהיא הפוכה לדעה המקובלת, ועושה לו שיימינג, והורגת אותו. אבל לעיתים הדעה המקובלת חולה והדעה השערורייתית, זו שלא תעלה על הדעת, היא הדעה הבריאה, ולכן הפלורליזם כל כך חיוני לחברה בריאה.

סוקרטס נתן את חייו כדי למנוע את האפשרות שהזיהוי השגוי של ודאות עם אמת, ושל ספקנות עם העדרה, תשתרש, הוא לא הצליח. מורי ומלמדי, פרופ' זאב בכלר הי"ו, טוען במאמרו המרתק "מותו של הפילוסוף", שסוקרטס הוצא להורג כתגובה מוצדקת של המערכת הפוליטית של אתונה. בסדר הקיים מאז יוון העתיקה, טוען בכלר, מחקר אקדמי נשאר כזה כשהוא מתנהל בגבולות האקדמיה, הוא זוכה שם למה שמכונה "חופש אקדמי". אולם, מהרגע שהאקדמיה עושה טעות וחורגת אל תוך הפוליטיקה היא למעשה מפעילה תגובת נגד מוצדקת שבהכרח תרסן אותה. כך התייחסות לתכנים פוליטיים בשיעורים באוניברסיטה וראיונות תוכחה בתקשורת, בהכרח יביאו להפעלת כוחו של הריבון כנגד מי שלא מבין את מקומו.

מרגע שסוקרטס יצא אל השווקים והתחיל להכניס לנוער מחשבות על ספקנות, ויותר מכך מרגע שהוא התארח בסלון ביתם של אנשי הממון והאצולה של אתונה, והשפיל אותם, הוא נהפך לפוליטיקאי ונשפט למעשה על המרדה. בכלר מסביר שסוקרטס הצליח לבסס את רעיון הספקנות, אבל לא את הטענה שהיא תולדה של האמת האחת, ולכן הספקנות שכן נתפסת בעולם שבו כולם עם הפרעת קשב, משחיתה את הצעירים משום ש"היא מלמדת אותם שאין סמכות שאי אפשר לערער עליה, שאין תשובות מבוססות לאף אחת מן השאלות החשובות עבורם, שהסמכות המלומדת אינה יודעת והסמכות הפוליטית אינה חושבת."

אני מסכים עם הטענה של בכלר שהמשפט של סוקרטס היה אקט פוליטי אבל בדיוק בגלל זה הוא גם היה אקט של שיימינג. הפוליטיקה והשיימינג חולקים את אותו שורש, כלומר את הפרקטיקה של הפעלת כוח שהיא ביטול כל התייחסות למה שנכון ולמה שראוי, וקידוש כל מה שהוא כדאי ולכן גם כל מה שהוא מקובל, שהרי קול המון כקול שדי.

משפטו של סוקרטס היה אקט של שיימינג, ושיימינג הוא תמיד מעשה לא ראוי, גם כשהאדם שאותו מביישים עשה מעשה שבעינינו הוא נורא, זאת משום שעניינו של השיימינג אינו דיון במשמעות המעשה ובהבנת העוול שנעשה אלא רק בהפעלת כוח ודריסה והשפלה. לצערי גם מערכת המשפט בישראל מקדשת את הכוח, בכך היא תורמת את חלקה לתרבות של שיימינג שמתפתחת כאן, היא מקדשת את הכוח כשהיא חושבת שכל דבר שפיט וכשהיא כופה הסכמי פשרה וגורמת למי שנעשה לו עוול להתפשר עם בן העוולה, וגם כשהיא אומרת שמי שירים את ידו על בית המשפט העליון ידו תגדע, אבל מה שקורה היום בהיכלי הצדק שלנו זה כבר עניין למאמר אחר.

סוקרטס נתן את חייו כדי למנוע את האפשרות שהטעות בדבר היחס בין ספקנות, אמת ופעולה תשתרש, הוא לא הצליח. אחרי מותו מפעלו הפילוסופי הונצח בעיקר בידי אפלטון, שתרם גם מדעותיו שלו, וכך נולדה התרבות המערבית כמאבק מתמיד בין הסוקרטים והסופיסטים. אלמלא אריסטו, שעל ברכי הפילוסופיה שלו התחנכה התרבות המערבית, אולי הייתה לנו תרופה.